

“מפי עוללים ויונקים” – קורות בית הכנסת החינוכי “אהל שם לתלמידים” בבית הספר “תחכמוני” בירושלים

ראובן גפני

בית הכנסת “אהל שם לתלמידים” (לימים “אהל מרדכי”) פעל בצמוד לבית הספר “תחכמוני” בירושלים, מראשית שנות העשרים של המאה העשרים ועד לסגירת בית הספר בשנת תשכ”ט (1969). גם לאחר סגירת בית הספר והסבת המתחם שבו פעל (בשכונת מקור ברוך) ל”תלמוד תורה” בעל אופי חרדי, המשיך בית הכנסת לפעול כסדרו ולשרת את תושבי השכונה, עד אשר לפני כשנה וחצי סגר את שעריו באופן זמני, עם היעלמותם הסופית של המתפללים הוותיקים מגוף השכונה, המשתנה כל העת. לאחר חודשים אחדים שבית הכנסת עמד סגור ומסוגר, נעשה בשנה האחרונה ניסיון (בהצלחה מסוימת) להפעילו מחדש, כבית כנסת הממשיך, ולו במשהו, את בית הכנסת הוותיק, גם אם איננו זהה לו לחלוטין. אוכלוסייתו הנוכחית של בית הכנסת היא אמנם אוכלוסייה חרדית ומקומית חדשה יחסית, אולם חלקה מודע למדי לעברו של בית הכנסת.

בחמישים השנים הראשונות של פעילותו, כאשר שימש בית הכנסת “בית כנסת חינוכי”, שפעל בחסותו של בית הספר הדתי-הלאומי “תחכמוני”, יצר בית הכנסת דמות ייחודית מכמה בחינות, העושות את העיסוק בקורותיו למשמעותיות במיוחד: הקמתו כבית הכנסת הדתי-הלאומי הראשון בעיר, הפעלתו כבית כנסת בעל ערכים פדגוגיים מובהקים גם בשבתות ובחגים, והיותו מרכז לעולם חזנות שנעלם לבלי שוב, מייחדות לו מקום ייחודי וחשוב, גם בהיסטוריה הירושלמית העמוסה, המלאה בבתי כנסת, חלומות והשקפות עולם שונות.

מטרתו של מאמר זה לסקור את קורותיו של בית הכנסת מאז ייסודו ועד היום, מתוך ניסיון לעמוד על מטרתיו הראשוניות, על אופיה של החברה שהתקבצה ופעלה סביבו, ולחשוף פרק מעניין וייחודי בקורות החברה היהודית בירושלים.¹ בית הכנסת לא זכה עד

1 על תולדותיו של בית הספר תחכמוני טרם פורסם, כמדומה, מחקר מקיף ומשמעותי. על בית הכנסת שפעל בסמוך אליו ניתן למצוא רק פרטים ספורים, בין השאר בחיבורים שונים העוסקים בעולם החזנות בירושלים ראה: מ”ש גשורי, “לתולדות החזנות בא”י”, בית הכנסת – מאמרים ומסות,

היום לכל התייחסות מחקרית, והוזכר בעיקר במסגרת התייחסויות קצרות לפעילות הכוללת של בית הספר "תחכמוני", ולעתים גם לעולם החזנות הירושלמי. ואולם כאמור, משמעותו של בית הכנסת חורגת בהרבה מתחום פעילותו של בית הספר שבצילו פעל, ולפיכך ישנה חשיבות בעיסוק בפעילותו כבית כנסת מקומי ולא רק כבית תפילה חינוכי לתלמידים.

הקמת בית הספר ומנהלו

בית הספר "תחכמוני", בשמו המקורי "חדר תורה", הוקם בירושלים בשנת תרס"ט (1909), על ידי קבוצת אישים ששאפו להקנות לילדיהם חינוך תורני מסורתי, תוך שימוש בשיטות הוראה מודרניות ובשפה העברית, ותוך שילוב לימודים כלליים ולימודי העשרה. לאחר שנתיים ראשונות, קשות במיוחד, הוקם ועד מיוחד שפעל לביסוסו של בית הספר, מינה את הד"ר יהודה מהרש"ק למנהל, והתקשר עם החברה הגרמנית הפילנתרופית "עזרה", שסייעה בהחזקתו של בית הספר בשנים הראשונות. בשנת תרע"א (1911) צורף גם הרב מרדכי צבי אילן כמורה בבית הספר, ותוך שנים אחדות היה למנהל, והחזיק במשרתו ארבעים ושלוש שנים.

לאחר כארבע שנים של שיתוף פעולה נפרדו דרכיו של בית הספר מחברת "עזרה", על רקע מלחמת השפות הנודעת בירושלים. לאחר הפרדה ניסתה "עזרה" להמשיך ולהפעיל מוסד חינוכי מקביל בשם "חדר תורה" (שנסגר עד מהרה מחוסר תלמידים), בעוד התלמידים והמורים שפרשו מחסותה הקימו מוסד-המשך חדש בשם "חדר תורה-תחכמוני", שהיה לשמו הרשמי של בית הספר עד לסגירתו. בשנת תרע"ו (1916) נמנו בבית הספר החדש שישים ושמונה תלמידים (מהם ארבעה עשר ספרדים), שחולקו לארבע כיתות.²

בשנים הראשונות לפעילותו שכן בית הספר במעונות שהתחלפו בתדירות גבוהה, ורק בשנת תרפ"א (1921) עבר לפעול במשך שמונה שנים בבניין ברחוב החבשים, בסמוך לבניין ספריית "בני ברית". בנייתו הצטרף בית הספר לרשימת מוסדות החינוך שנתמכו על ידי ההנהלה הציונית, ומספר התלמידים בו בשנת 1918 עלה למהא וארבעים. שמונה שנים מאוחר יותר, בשנת תרפ"ט (1929), עבר בית הספר למעון הקבע שלו, בשכונת

ירושלים תשט"ו, עמ' קא-קמג; ע' צימרמן, "ירושלים חזנים סביב לה", שנה בשנה לו (תשנ"ו), עמ' 373-367; הנ"ל, ברון יחד, תל אביב תשמ"ח. פרטים אחדים באים גם בספר הזיכרון למייסדו של בית הכנסת ומנהלו הוותיק של תחכמוני, מרדכי צבי אילן – ראה שדה אילן, ספר זכרון ל' מרדכי צבי אילן, ירושלים תשי"ט. כאמור, גם התייחסויות אלו נקודתיות ומקורות, ואינן עוסקות באופן ממש באופיו ובחשיבותו של בית הכנסת.

2 ראה ר' אלכסיס-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 78.

מקור ברוך, ושם פעל עד לסגירתו.³ כאמור, מנהלו של בית הספר מאז מלחמת העולם הראשונה, ומי שהקים גם את בית הכנסת הצמוד אליו, היה הרב מרדכי צבי אילן. מרדכי צבי אילן נולד בשנת תרמ"ב (1882) בעיר בריסק, ובצעירותו למד תורה בעיקר מפי הרב חיים סולוביצ'יק; לאחר מכן למד תקופות שונות גם בישיבות טלו וסלובודקה. עם הגיעו לגיל הגיוס לצבא הרוסי ניסה לברוח מן האזור, אולם נתפס ונכלא לזמן קצר. אחר כך הצליח לברוח מרוסיה, ועלה לירושלים בשנת תרס"ה (1905). בירושלים למד שנים אחדות בישיבת "תורת חיים", והוסמך לרבנות בידי ראשי הישיבה, אך סירב לקבל על עצמו עול רבנות שהוצע לו במקומות שונים, ובשנת תרע"א (1911) החל ללמד תלמוד בבית המדרש לרבנים של חברת "עזרה" בעיר, וכן ב"חדר תורה". שלוש שנים מאוחר יותר נתמנה למנהלו של המוסד, והחזיק בתפקיד זה עד סמוך לפטירתו.⁴

הקמת בית הכנסת ושנותיו הראשונות

לא הרבה ידוע על ההחלטה להקים את בית הכנסת בסמוך לבית הספר ועל שנותיו הראשונות; הפרטים הידועים משולבים בקטעי זכרונות, שכתב ככל הנראה הרב מרדכי אילן עצמו, הפזורים זעיר פה זעיר שם בארכיון המקיף של בית הספר, המופקד בארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים.⁵

הקמתו של בית הכנסת היתה ככל הנראה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בסמוך לכניסת בית הספר למשכנו הזמני ברחוב החבשים, שבו פעל משנת תרפ"א עד שנת תרפ"ט. כבר מראשיתו נבדל בית הכנסת מבתי הכנסת האשכנזים האחרים בעיר, מאחר שהתפילות נערכו בו בהברה ספרדית, לנוחותם של חלק גדול מן התלמידים, וכן של חלק מן הציבור הרחב שנמשך למקום. היה זה ככל הנראה בית הכנסת האשכנזי הראשון שהתפללו בו בהברה זו.⁶

בית הכנסת קנה לו עד מהרה מעמד מרכזי ב"ישוב החדש" הירושלמי, ועם מתפלליו בראשיתו ניתן למנות את מנחם אוסישקין, דוד ילין, מרדכי בן הלל הכהן, השופט גד פרומקין ועוד. באחת ההזדמנויות התפלל במקום גם הנציב העליון הבריטי, הרברט

3 פרטים נוספים על תולדות בית הספר ראה מ' להב וא' חביבי, לקורות בית הספר תחכמוני, ירושלים – לקט מאמרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 48-51.

4 ראה ש' אריאל, "לתולדותיו", שדה אילן (לעיל, הע' 1), עמ' 9-13.

5 המסמכים הנוגעים לבית הכנסת עצמו מצויים בעיקר במיכלים 1551 (תיק מס' 96) ו-1553 (תיק 116).

6 כאשר הוקם בית הכנסת "ישרון", שנים אחדות מאוחר יותר, התגאו מייסדיו בהחלטתם להתפלל בהברה ספרדית ארץ ישראלית. ואולם, ככל הנראה היה זה בית הכנסת שלצד בית הספר תחכמוני, הראוי להתהדר בהכנסת חידוש זה לירושלים. על בית הכנסת "ישרון" ראה ר' גפני, מקדש מעט – בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 70-82, ובמקורות שם.

סמואל.⁷ בחגים ובימי הנוראים עלה עד מאוד מספר המתפללים בבית הכנסת, ולפיכך הועבר מקום התפילה, לפחות בהודמנות אחת, לאולם גדול בבית הספר למל, שבשכונת זיכרון משה הסמוכה.⁸

לאחר שהוקם בית הכנסת "ישרון", שמשכן הקבע שלו נבנה מאוחר יותר בשולי שכונת רחביה, המשיך בית הכנסת שליד בית הספר "תחכמוני" לשרת בעיקר את בני היישוב הרתי החדש שהתגוררו בצפון העיר. במובנים רבים פעל בית הכנסת במקביל ל"ישרון", שלימים היה לבית הכנסת הנודע ביותר בעיר.

מאז יסד את בית הכנסת, ראה בו הרב מרדכי אילן חשיבות רבה מבחינה תרבותית, חברתית ובייחוד חינוכית, ובמהלך השנים נהג להתייחס אליו כאל חלק בלתי נפרד מבית הספר שבראשו עמד. כך למשל, כאשר החליט לאסוף כספים על מנת לרכוש מעון של קבע למוסד כולו, פירט בפני התורמים בכוח ("הורי התלמידים, יודעו ומכירו") את חלקיו של המוסד המהווים חטיבה חינוכית אחת:

באסיפת ההורים השנתית שנתקיימה בביה"ס ב"ב בכסלו דנ"א, הוטל על הורי ביה"ס ויודעיו, חובת כבוד להניח את הייסוד לבניין הבית אשר ישמש בית ספר, בית כנסת לתלמידים וגן ילדים תחכמוני [...]. חובת היום היא: השתתפות בחברת הבניין לביה"ס, בית הכנסת וגן הילדים תחכמוני, והיום לעשותה!⁹

כד בכד עם פעילות חינוכית זו, התנהל בית הכנסת כל השנים גם כבית כנסת קהילתי רגיל, ששירת אף ציבורים שלא היו מקושרים למוסד החינוכי עצמו. עם מעברו של בית הספר כולו לשכונת מקור ברוך, עבר עמו גם בית הכנסת, והמשיך לפעול באחד משני הבניינים שנרכשו על ידי הנהלת בית הספר למטרותיו השונות.

מטרותיו החינוכיות של בית הכנסת

תפקידיו החינוכיים של בית הכנסת נגזרו מטבע הדברים ממטרותיו ומאמונתו החינוכית של בית הספר כולו. מטרותיו הראשוניות של בית הספר, כאמור, היו ההוראה בשפה העברית (גם של שיעורי התלמוד והתנ"ך), השימוש בשיטות הוראה מתקדמות ומודרניות,

7 ראה [ללא מחבר (ככל הנראה הרב מרדכי אילן עצמו)], "לתולדות בית הכנסת תחכמוני", מיכל 1553, (תיק 116).

8 ראה כרזת הזמנה לתפילות הימים הנוראים (ללא תאריך) – י' קלוגר, מן המקור, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 187.

9 ראה מכתב מ' אילן וה' סלומון להורי בית הספר יודעיו ומכריו, ללא תאריך, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים, שם.

ומעל לכל שילוב מתמיד ומפרה בין עולם המסורת ו"לימודי הקודש", לבין העולמות הסובבים עולם זה: מדעי הטבע, החברה, החיים והסביבה.

הדגשת החינוך בבית הספר בהתאם למסורת היהודית נבעה משני כיוונים בבת-אחת: מחד-גיסא רצו מנהלי בית הספר למשוך אליו תלמידים גם מתוך בני היישוב הישן" בעיר, או מבני היישוב החדש" האדוקים יותר, ומאידך-גיסא רצו להטמיע גם בלב תלמידים המגיעים לבית הספר מרקע שונה את ערכי הדת והמסורת היהודיים. בשנת תרצ"ד (1934), כאשר נחנך בית הכנסת מחדש על ידי הנהלת בית הספר, כתבו חברי הוועד את הדברים הבאים:

ההורים והמורים מצווים להנחיל לדור ההולך וגדל את הערכים שנתקדשו באומה ולהכשיר את הבנים שיהיו ממשיכי יצירת אבות. תעודה זו אחראית וקשה בכל דור, ומכל שכן בדור זה של התנערות ותחיה, עת האסף בארץ אבות המונים שנעקרו ונתלשו ממקומם ונעשו מחוסרי סגנון וצורה... מחובתנו לרומם את הנער מעל חיי החולין, לפיכך עלינו להכשיר את התנאים למען יוכל ליצור לעצמו שעות של דבקות ועליית נשמה, שעות של המיית נפש ורטט של קדושה.¹⁰

תפיסה חינוכית זו הובילה באופן טבעי להקניית חשיבות מרובה לבית הכנסת הבית-ספרי, המצוי תמיד בצמוד לכיתות הלימוד, ומכיל בתוכו חלק מהפעילויות האמורות למשוך את תלמידי בית הספר אל "עולם הקדושה", לצד לעולם הלימודים הסדיר.

בבית הכנסת התפללו רבים מן התלמידים מדי בוקר תפילת שחרית, ואולם חשיבותו חרזה מעצם קיומו בבית הספר דרך קבע, ומהיותו מקום תפילה מוסדי. התלמידים הוזמנו (אם גם לא חויבו, מטבע הדברים) על ידי מנהל בית הספר ומוריו להשתתף גם בתפילות השבת בבית הכנסת, על מנת לחבר באופן מלא בין מערכת החינוך הסדירה בבית הספר, לבין התכנים והערכים שאליהם הם נחשפו בשבתות ובחגים, שעה שעינו של בית הספר לא היתה פקוחה להשגיה עליהם. על מנת למשוך את ליבם של התלמידים לעולם התפילה ולבית הכנסת הוקמה כבר בראשית שנות העשרים מקהלת ילדים שהורכבה מתלמידי בית הספר. פרט להופעות שונות מדי פעם בפני התלמידים והוריהם, נהגה המקהלה להופיע בתפילות השבת בבית הכנסת כמעט מדי שבוע, ובחגים ובמועדים דרך קבע. יחד עם זאת נבחרו חלק מן התלמידים, בעלי הקולות הערכים יותר, לשמש גם חזנים בבית הכנסת, בעיקר ב"קבלת שבת".

כמה מן התלמידים שלמדו בבית הספר כעשרות השנים הראשונות כללו בזכרונותיהם על המוסד קטעים שונים המתייחסים לבית הכנסת, ולתפקיד שמילא

10 ראה אהל שם לתלמידים ע"ש חיים נחמן ביאליק, ירושלים תרצ"ד, עמ' 5.

בחייהם ובלימודיהם. המשורר יעקב אורלנד, שלמד בבית הספר בשנים שבהן פעל ברחוב החבשים, אף כלל את בית הכנסת ב"מקאמה ירושלמית" שלו, העוסקת ברחוב החבשים של ימי ילדותו:

סמטת החבשים כל מקום שאביט בה, אמצא דבר מרגש ויחיד בה, לפעמים זו פינה זנוחה או חצר של עני, או בית בעיבורו של מגרש, הקרוי "חצר תורה תחכמוני", בית ספרי ומדרשי הישן שמדי דברי בו יהמה לבי, כי עורנו חי ומתמיד בקרבי [...] והעבירוני לפני התבה בערבי שבתות, לסלסל בתפילה כמקובל וכנאות, שכן היה לי קול דקדק ונובע, חציו צרצר וחציו צפרדע, ולפי למד דעת מבינים, החליטו שאותו קול שלי מפורר אבנים, וקורע רקיעים וחודר לבבות, ועשוי להשפיע על שוכן ערבות, שם הנעמתי זמר בלכה דודי, לעת הקהל עונה כנגדי.¹¹

על חשיבותה של השתתפות התלמידים בחיי בית הכנסת מדי שבת מעיד סיפורו של אלי בן שזר, מתלמידי בית הספר, שבהזדמנות כלשהי סולק משיעורי האנגלית בבית הספר, והוחזר רק לאחר שהודיע למנהל על כוונתו להפסיק, בתגובה, את הופעותיו כחזן בבית הכנסת בערבי שבתות...¹²

חשיבות זו מצאה את ביטוייה גם בהקצבה הכספית לבית הכנסת: במקהלת הילדים שהופיעה בבית הכנסת, למשל, הושקעו משאבים רבים. בשנים הראשונות ניהל את המקהלה ככל הנראה אברהם צבי אידלסון (1882-1938),¹³ חוקר החזנות היהודית ומייסדו של מכון "שירת ישראל" בירושלים, ותקופה מסוימת שימש מנהלה גם החזן הירושלמי הנודע ר' שלמה זלמן ריבלין, שותפו הצעיר של אידלסון. בשנות השלושים מונה לתפקיד שמואל ריבלין, בנו של שלמה זלמן ריבלין, ואולם לאחר שנים אחדות הודיע למנהל בית הספר כי אין ביכולתו להמשיך בתפקידו:

עם כל חביבתי אליכם, עם כל רצוני החזק לעזור בהתקדמות ושכלול מקהלתכם – פקע בי כח הסבלנות... אין בכוחי להמשיך בתנאים של עד כה... אינני יכול להמשיך בפחות מהתנאים האלה: א. לפחות לירא אחת לחודש שתשולם לי ביום קבוע בכל חודש (מלבד עבודת ימים נוראים)... ב. תקציב מיוחד של 3-4 שילינגים לשבת מברכין, בעד נערים אחדים מ"שירת ישראל" המפותחים יותר... ג. בזמן

11 ראה י' אורלנד, סמטת החבשים – מקאמה ירושלמית, ירושלים 1986, עמ' 26-27.

12 ראה א' בן שזר, ילד שובב ירושלים, חל אביב תשמ"ו, עמ' 62-63.

13 על אידלסון ראה א' סרוסי, "יסוד אחד להן – גילוי המורח ואחרותן של מסורות המוסיקה היהודיות במשנת אברהם צבי אידלסון", פעמים 100 (תשס"ד), עמ' 125-146.

שנחוץ ללמד את הילדים דברים בשני קולות, לפעמים דרוש מורה עוזר מפני שקשה ללמד שני קולות כשעור אחד...¹⁴

בתגובה לפנייתו נענה ריבלין כי ההקצבה הכספית למקהלה תוגדל, ובלבד שימשיך לנהלה ולהכשיר את התלמידים לתפילה וחזנות.¹⁵

העובדה שבית הכנסת פעל גם כבית כנסת שכונתי רגיל, ולא שירת רק את התלמידים ומוריהם, גרמה מטבע הדברים גם לקשיים שונים, כמו במקרה של הורה לאחד מתלמידי בית הספר, שמחה בפני המנהל על שתלמידי בית הספר הבאים לבית הכנסת בשבתות ובחגים אינם זוכים ליחס הראוי והמכובד המגיע להם:

עיקר היסוד של בית הכנסת על יד בית הספר הלא הוא לחנך ולגדל את הילדים על פי הטרדיציה היהודית, לקרבם ולחבב עליהם את התפילה באמצעות בית כנסת נקי, יפה ומסודר ובמקהלה נעימה. נדמה כי בכדי להגשים את המטרה צריכים היו להקדיש את המקומות הדרושים, ודווקא בשורות הראשונות של הספסלים, בשביל התלמידים, ובמקומות הנשארים אפשר להרשות גם לגדולים להשתמש בהם. מלבד זה נחוץ היה לנהל תעמולה מיוחדת בין תלמידי בית הספר שיבקר בשבתות את בית הכנסת [...] ברם, לצערנו הגדול אנו רואים אחרת לגמרי. העקר נעשה לתפל והתפל לעקר. מעט הילדים הבאים בליל שבת לבית הכנסת [...] באים אחר כך הגדולים בשנים ובגופם ומגרשים את הילדים הרכים מעל מקומותיהם [...] אני יודע מוצקה שילדים חדלו לבקר בזמן האחרון את בית הכנסת באמרום שאין להם בו מקום והצדק אתם. גם בני הודיע לי אתמול שיותר לא ילך לבית הכנסת מהטעם האמור [...] אני רוצה לקוות [...] כי התלמידים ירגישו עצמם בבית הכנסת כמו על ספסלי בית הספר ושבת הכנסת הוא שלהם ובשבילם, ולא שיהיו בו כאורחים לא קרואים.¹⁶

ואולם, למרות תיאור הדברים במכתב זה, על פי רוב קיבלו התלמידים שהתפללו בבית הכנסת את היחס הראוי והמגיע להם, ומנהל המוסד, הרב מרדכי אילן, שהיה אף מתושבי שכונת מקור ברוך, השכיל לתמרן על פי רוב בין מחויבותו לתלמידים בבית הספר לבין המחויבות לבני השכונה המתפללים בבית הכנסת בשבתות ובחגים.

14 מכתב ש' ריבלין למ' אילן וח' גיימן, ר"ח אדר א' תרצ"ה, הארכיון ההיסטורי עיריית ירושלים, מיכל 1553 (תיק 116).

15 שם.

16 מכתב "אב לתלמידו" למ' אילן, 8/3/36, שם.

מן הראוי לציין כי התפילה והחזנות בבית הכנסת, וכן ההשתתפות במקהלה, לא היו הפעילויות ה"חוץ לימודיות" היחידות שכית הספר עודד את תלמידיו ליטול בהן חלק. בסמוך לבית הספר הוקם בראשית שנות העשרים גדר "צופי תחכמוני", הוקמה תזמורת ילדים (שמנתה למעלה מחמישים תלמידים) שהופיעה ברחבי העיר בהזדמנויות שונות, ותלמידים שחפצו בכך השתתפו גם בהצגות שונות שנערכו על ידי בית הספר. מלבד זאת הוציאו תלמידי בית הספר עיתון חודשי ("חברנו") החל משנת תרפ"פ (1920), כל זאת מתוך הנחה שהחינוך איננו שלם אם איננו כולל פעילויות העשרה, תרבות וחינוך גופני גם מעבר לנלמד בבית הספר בשעות הלימודים הרגילות.¹⁷

על השילוב שבין חיי בית הספר והחיים בבית הפרטי של כל תלמיד, תעיד העובדה שמנהל בית הספר ביקש מהורי התלמידים שיוסיפו על "תעודות הסיום" גם "ציון בית", המתאר את התקדמותם של התלמידים גם ברשות היחיד שלהם.

הקמת משכן הקבע של בית הכנסת וקריאת שמו

כאמור, בשנת תרפ"ט עבר בית הספר לפעול בשני מבנים שנרכשו למטרה זו בשכונת מקור ברוך בצפון מערב ירושלים, ועם מעברו של בית הספר הוקדש לבית הכנסת אחד מן החדרים (הגדולים יותר) במקום.

ארבע שנים מאוחר יותר, בשנת תרצ"ג (1933), נחנך מעונו הרשמי והקבוע של בית הכנסת, באולם גדול שהוכשר לצורך כך בקומתו הראשונה של אחד משני הבניינים. עם חנוכתו המחודשת הוחלט לקרוא לו בשם חדש וייחודי, בעל הקשר תרבותי רחב, שהגה אותו במקור המשורר חיים נחמן ביאליק.

מבנהו של בית הכנסת אינו סטנדרטי. האולם חולק לשני חלקים, כאשר ב"מזרח" של החלק האחד הוצב עמוד התפילה של החזן, ומשני צדדיו נבנו שני גרמי מדרגות קטנים המובילים לחלקו השני של האולם. החלק השני, שבין עמוד התפילה לארון הקודש, הוא בעצם אולם מקהלה מוגבה, שניתן להפרידו מבית הכנסת בשעת הצורך באמצעות מסך מרשים. על בימה זו נערכו לא רק הופעותיה של מקהלת בית הכנסת, אלא גם הצגות והופעות אחרות של תלמידי בית הספר בשנות פעילותו. מצבו של המקום כיום ירוד למדי, ואולם מתפללי החדשים מצהירים על כוונותיהם לשקמו ולשפצו, וכן לתעדו באופן מסודר.

17 על פעילויות אלו ראה למשל: חדר תורה תחכמוני – חוברת זכרון למלאת עשרים שנה להיווסדו, ירושלים תרפ"ט, עמ' 27-35; מ"ש, "לתולדות בית הספר תחכמוני בירושלים", ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, בעריכת ד' קמחי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 226-228.

בין פעולותיו התרבותיות הנודעות של ביאליק בתל-אביב היתה הקמתו של מוסד "אהל שם", כמשכן לתרבות רוחנית-יהודית, ואחת ממטרותיו של המוסד היתה ליצור "תרבות שבת" יהודית וייחודית גם לציבור שאינו מבקך בבית הכנסת דרך קבע. במוסד זה נערכו בשנותיו הראשונות הרצאות ודיונים שונים, על ערכים, תרבות, ספרות ונושאים אחרים. הדגשתו החוזרת ונשנית של ביאליק את חשיבותה של השבת לעם היהודי, הביאה את ועד בית הכנסת ואת מנהלי בית הספר הירושלמי לקרוא לבית הכנסת המחודש על שמו של ביאליק, גם אם לא באופן ישיר, ולכנותו מאותה העת "אהל שם לתלמידים". כך ביקשו לבטא את הרעיון שכית כנסת זה אף הוא שותף למאבק ולניסיון ליצור ולבצר את "תרבות השבת" היהודית לגוניה השונים, ולהתאימה לכל גיל. לרגל חנוכתו של "אהל שם לתלמידים" יצאה לאור חוברת ברכות מיוחדת, ובהקדמתה מביא ועד בית הכנסת את דבריו של ביאליק עצמו בנושא השבת:

מכל הכלים האלה אני חושב את השבת לכלי הכלים, לשיר השירים, כי בה התרכז הכל: תכן לאומי אנושי, קוסמי, מוסרי סוציאלי. השבת היא צמת הגידים והלוו של השדרה. מן השבת נוציא את כל ההווי שלנו. זה יהיה הסמל, בה בשבת, נתרכזו התפילה, התלבושת, המאכלים והשמחות, זהו הטבור של צורת ההווי.¹⁸

בהתאם לחזונו של ביאליק, מספר הוועד בדברי הברכה לחנוכת בית הכנסת, כי

הרעיון יצא כבר מעולם האצילות ועבר לעולם העשייה. ההתחלה נעשתה והנצנים נראו. קבלת שבת נערכת לתלמידים בבית הכנסת שע"י בית הספר והיא כולה מלווה שירה ויש בה מן ההוד והתפארה. השבת [...] עשויה לשמש מוצא ומנוף לפעולה ולעדון נפש הנער וזוכה.¹⁹

השבת שנבחרה לחנוכתו של "אהל שם לתלמידים" הוקדשה ברובה למורשתו של ביאליק עצמו. כל התלמידים הוזמנו להשתתף באירועים השונים, ובכל התפילות שימשו תלמידי בית הספר חזנים ומקהלה מלווה. לאחר תפילות הבוקר נערכה במקום הרצאה על חיים נחמן ביאליק, ובשבת אחר הצהריים הוזמנו התלמידים פעם נוספת, הפעם ל"עונג שבת", שיוחד אף הוא למשורר ולמורשתו. גם במוצאי שבת נערך ערב של הקראה ודקלום מתוך יצירתו של ביאליק, בין השאר של השיר המתבקש במוסד חינוכי: "המתמיד". לטקס חנוכת בית הכנסת המחודש הוזמו אישים שונים: אורח הכבוד היה נשיא הסתדרות המורים, דוד ילין, והוזמנו גם נשיא הקרן הקיימת, מנחם אוסישקין, השופט העליון גד

18 ראה אהל שם לתלמידים (לעיל, הע' 10), עמ' 6.

19 שם.

פרומקין, ראש "ועד הקהילה" חיים סלומון, פרופ' יוסף קלוזנר, הר"ר יהודה לייב מאגנס נשיא האוניברסיטה העברית, החזן שלמה זלמן ריבלין ורבים נוספים.²⁰ בחוברת הנזכרת שיצאה לאור לכבוד האירוע, הודפסו ברכותיהם של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ורבנים נוספים, וכן של דוד ילין ושל אברהם אלמאליח. כברכתו פירט ילין את התרשמותו הרבה מן המקום ומן התלמידים כאחד:

בחדרת קודש ובחם רגש השתתפתי בתפילת קבלת שבת המלכה של ילדי בית הספר תחכמוני. כתפילת כרובי חן ושרפי טהר העומדים ממעל לשכינה ומקיפים אותה ושרים לה המנון תפילתה כן נדמתה תפילה זו לעיני, וכמוקסם ישבתי כל כל הזמן להתפעלות... דבר גדול הוא סדור תפילת נוער בבית אולפנא שלו. הילד נמצא בתוך חוגו וסביבתו, אינו נגרר אחרי הגדולים ונטפל להם, אין מביטים עליו כעל מפריע ההרמוניה.

אחר כך התפעם ילין גם מן השילוב הייחודי בין נעימות מזרחיות ומערביות בבית הכנסת: "והנגינות המזרחיות המתמזגות עם המערביות מזיגה נהדרה הן כנעם שיח סוד שרפי קרש, והילד מביאן גם הביתה".²¹

הרב קוק הדגיש בברכתו את המושג "חֲנֻךְ לְנֶעַר על פי דרכו" (משלי כב ו), שמנהל בית הספר "תחכמוני" עמד בו בכבוד, וסיים בפסוק המתאים ביותר לפעילותם של התלמידים בבית הכנסת: "מפי עוללים וינקים יִפְתָּה עֵז" (תהלים ח ג).²² לאחר ייסודו המחודש של בית הכנסת, גדל עוד יותר מספר המתפללים הקבועים שפקדו אותו מרי שבת, ובימים הנוראים הגיע מספר המתפללים לכמה מאות. המימון לפעילותו השוטפת של בית הכנסת ולהפעלתו ניתן הן מבית הספר עצמו, והן מתרומות שונות של מתפללים ונדבנים מן הארץ ומחור"ל. שחלקן גויסו על ידי עמנואל ילין, בנו של דוד ילין ומחברי ועד בית הכנסת.²³ רבים מן התורמים הונצחו על גבי לוחות זיכרון והקדשה המעטרים את קירות בית הכנסת, ובראשם מוזכר שמו של הנדיב הירושלמי חיים אהרן וליירו, שתרם להקמת משכן הקבע של בית הכנסת.

20 מסמכים שונים, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים (לעיל, הע' 14). [תכנית שבת אהל שם לתלמידים, מ' אילן].

21 אהל שם לתלמידים (לעיל, הע' 10), עמ' 12.

22 שם, עמ' 7-8.

23 מסמכים שונים, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים (לעיל, הע' 14). בשנת 1936, לאחר הירצחו של אבינועם ילין על ידי פורעים ערבים, הקים אחיו, עמנואל ילין, בית כנסת לזכרו בבית הספר "למל", בשם "היכל אבינועם". ואולם, ועד בית הכנסת "אהל שם לתלמידים", הפציר בו להמשיך ולחזן כחבר ועד בבית הכנסת שלהם, גם לאחר הקמת בית הכנסת החדש.

בראשית שנות הארבעים, לרגל מלאת עשרים וחמש שנה שנים לסיומו של המחזור הראשון בבית הספר, ולרגל חגיגות שישים שנה של המנהל הוותיק הרב מרדכי צבי אילן, הוחלט על ראשיתו של "מפעל היובל", שמטרתו לבנות מבנה חדש במתחם בית הספר שיכיל אולם אירועים של 1500 מקומות ישיבה, ספרייה רחבת ידיים ומועדון לתלמידים. מבנה זה אמור היה להשלים את פעילותו הרוחנית והתרבותית של בית הכנסת "אהל שם לתלמידים", ולפיכך תוכנן כי אף הוא ישא אותו שם. ואולם, למרות נסיונות שונים לגייס הכספים הנדרשים לתכנית השאפתנית, התכנית לא יצאה אל הפועל ובית הכנסת נותר יחיד, במובן זה.

בית הכנסת כמשכן מרכזי לחזנות הירושלמית

עד שנות העשרים של המאה העשרים כמעט שלא פעלו בירושלים חזנים אשכנזיים מקצועיים בסגנון האירופי המוכר. אמנם, בכמה מבתי הכנסת האשכנזיים בעיר העתיקה (בייחוד ב"חורבה", אך גם ב"תפארת ישראל") פעלו חזנים ובעלי תפילה קבועים, אולם ככלל לא היתה החזנות המודרנית בעיר מפותחת כלל.

מצב זה החל להשתנות עם עלייתו ארצה ותחילת פעילותו בעיר של אברהם צבי אידלסון (בשנת 1909), והקמתו (בצוותא עם שלמה זלמן ריבלין בן השש עשרה) את מכון "שירת ישראל", שפעל רוב השנים בשכונת רחמה.²⁴

אידלסון וריבלין עסקו בעיקר בתיעוד נעימות מערביות ומזרחיות ששמעו בבתי הכנסת של העדות השונות בעיר, וכן בהכשרת דור חדש של חזנים אשכנזיים צעירים בני ירושלים. אחד החזנים שהוכשרו בשנים אלו היה ישראל בר-זכאי (ברדקי), בנו של הגבאי והחזן הראשי בבית הכנסת "חורבה", שלימים מילא את מקום אביו שם, ולאחר מכן שימש חזן בבית הכנסת "הנשיא" ברחביה.²⁵

עם הקמתם של בית הכנסת "ישרון", ושל בית הכנסת בבית הספר "תחכמוני", קיבל עולם החזנות המקומי תנופה נוספת, והיה למשך עשרות שנים לחלק בלתי נפרד מעולמם של בתי הכנסת האשכנזיים בעיר. לירושלים החלו להגיע (לביקורים מזדמנים וגם למגורי קבע) חזנים שונים מאירופה ומארה"ב, ואלו מצאו את מקומם בבתי הכנסת הגדולים השונים, וכן באולמות קולנוע שהתקיימו בהם תפילות בימים הנוראים (למגינת ליבו של חלק מן הציבור, שלא אהב את העירוב שבין מלאכת הקודש לאולמי החול). בין החזנים שביקרו בירושלים היה גם יוס'ה רוזנבלט, מגדולי החזנים, שעבר לפני התיבה ב"חורבה" ובשכונת מאה שערים בשנת תרצ"ג (1933).

24 על ראשיתה של החזנות הירושלמית ראה: גשורי (לעיל, הע' 1); צירמן (שם).

25 ראה גפני (לעיל, הע' 6), עמ' 44.

מטעם "המזרחי". בנו של הרב שאג, דוד, היה בין הנופלים במחלקת הל"ה, והוא מונצח עד היום על אחד מקירות בית הכנסת, לצד נופלים אחרים.

בספר הזיכרון לאריה אילן, אחיו הצעיר של המנהל, שכונה בבית הספר "אילן הצעיר", מוזכרת חשיבותו של בית הכנסת לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר שני האחים אילן הזמינו למקום כמה וכמה ניצולי שואה, שהתיישבו באזור מקור ברוך וטרם מצאו לעצמם מסגרות חברתיות חדשות בירושלים.²⁶

בר בבר עם פעילותו של בית הכנסת כמקום תפילה, הוקמו במסגרתו גם כמה "חברות" קטנות, שאיגדו בתוכם מתפללים שונים שעסקו בלימוד תורה ובפעילויות נוספות: "חברת ש"ס", "חברת משניות", חברת "תורה אור" ו"חוג מקורות", שחבריו עסקו בעיקר בלימוד בספרי הפילוסופיה והקבלה היהודיים מדי שבת בשבתו.²⁷ קהל המתפללים המקומי צמח בהתמדה, ובאחת מרשימות הזיכרון על בית הספר נטען שבימים הנוראים מגיע מספר המתפללים המעוניינים ליטול חלק בתפילה לאלף איש, ולפיכך התקיימה התפילה בשני אולמות בבית הספר.

כאמור, עם חלוף השנים השתנה לכלי הכר אופיה של שכונת מקור ברוך, ואזור צפון ירושלים כולו היה לחלק בלתי נפרד מן השכונות החרדיות המובהקות בעיר. תהליך זה, שנסתיים אמנם רק בשלהי המאה העשרים, הורגש היטב כבר לפני כמה עשרות שנים, ובית הספר מצא עצמו, כבר בשנות השישים, מאבד חלק ניכר מתלמידיו שעברו לשכונות אחרות ולמוסדות אחרים. בשלהי שנות השישים נסגר בית הספר, ובעשרות השנים האחרונות משמש המקום כבית הספר חרדי בשם "המסורה". מנהלי המוסד הנוכחי אמנם אינם מחויבים כלל, מטבע הדברים, לאופיו המקורי של בית הספר, ואולם במקום נשמרים לעת עתה פריטים היסטוריים שונים מבית הספר "תחכמוני", בראשם לוח זיכרון מרשים (ומתפורר), שמונצחים עליו הנופלים במלחמות ישראל מכין בוגריו של בית הספר.

דווקא בית הכנסת הצמוד, שלאחר פטירתו של הרב מרדכי צבי אילן בשנת תשי"ז (1957) הוסב שמו ל"אהל מרדכי", המשיך למלא את תפקידו לאורך כל השנים, כאשר חלק גדול מציבור המתפללים היו מוותיקי המקום, שהמשיכו להתגורר בשכונה למרות השינויים הקיצוניים שהתחוללו בה. ואולם, אוכלוסיית בית הכנסת הוותיקה הצטמצמה בהדרגה, ולפני כשנתיים נסגר בית הכנסת, ורבים מתשמישי הקדושה שנתרמו לו על ידי המתפללים הוותיקים נלקחו על ידי בני המשפחות למקומות אחרים.

26 ראה א' ריבלין, "אבל יחיד", שדה אילן ב' – ספר זכרון לאריה אילן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 30.
27 [ללא מחבר], תולדות בית הכנסת תחכמוני, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים (לעיל, הע' 14).

בית הכנסת בבית הספר "תחכמוני" עשה מאמצים רבים להתנהל כבית כנסת מודרני, נקי ומסודר, שהתפילה מתנהלת בו בהברה ספרדית, ומאמצים אלה, עם הקמת מקהלת התלמידים והכשרת החזנים הצעירים, עשתה אותו באופן טבעי לאחד ממרכזי עולם החזנות הירושלמי, שמשך אליו במהלך השנים חזנים נודעים רבים.

כאמור, את המקהלה ניהלו בתקופות שונות אידלסון, שלמה זלמן ושמואל ריבלין, ובשנות החמישים ניהל אותה נפתלי צבי טלמון (מונוזון), שהיה תלמיד בית הספר בצעירותו, וניהל מאוחר יותר את המקהלה שפעלה בבית הכנסת שבבניין "היכל שלמה". זקני בית הכנסת טוענים שגם יוס'ה רוזנבלט עצמו התפלל את אחת התפילות במהלך ביקורו בירושלים בבית הכנסת, ומלברו עוד חזנים אחרים רבים, אולם קשה לאמת טענה זו כיום.

כחזנים קבועים שימשו במקום אריה לייב לרר (תרצ"ד-תשי"ב) ומנחם מנדל טירנובר, המונצח עד היום על לוח זיכרון בבית הכנסת. פרט לבית הכנסת של "היכל שלמה" (וליימים "בית הכנסת הגדול"), ובית הכנסת "שירת ישראל" שידר ר' שלמה זלמן ריבלין בבית הספר "רוחמה", היה בית הכנסת "אהל שם לתלמידים" היחיד בעיר שפעלה בו ברציפות מקהלה קבועה משך עשרות שנים, ועובדה זו כשלעצמה הקנתה לו חשיבות רבה מאוד בעיני חובבי עולם החזנות והזמר היהודי בעיר.

דמותו הנוכחית של בית הכנסת, שגרון בה להלן, מנציחה באופן מיוחד דווקא צד זה, שבלט בבית הכנסת לאורך השנים.

ממרכז חינוכי לבית כנסת שכונתי

במשך עשרות שנים, כאמור, שימש בית הכנסת "אהל שם" בית כנסת מוסדי ושכונתי כאחד. ערכו החברתי לא התמצה בפעילותו בקרב הנוער והתלמידים, וחברי הוועד ומנהלי בית הכנסת הקפידו עד מאוד להפעילו במשך כל השנים גם כבית כנסת קהילתי-מקומי, שהגיעו אליו בראש ובראשונה תושבים מאזור שכונת מקור ברוך הסובבת את בנייני בית הספר. אופיה של שכונה זו, יש להדגיש, היה שונה מאוד מן התרמית החרדית הנוקשה המאפיינת אותה כיום. באזור מקור ברוך דרו זו לצד זו אוכלוסיות דתיות וחילוניות, ציוניות וכאלו המזוהות עם "היישוב הישן", ובבית הכנסת "אהל שם" נמצא, כמו בבית הספר עצמו, מקום כמעט לכולם.

מתפללי בית הכנסת אהבו להתגאות בדמויות נודעות, שנהגו להתפלל דרך קבע בבית הכנסת. בשנות הארבעים והחמישים המוקדמות הוזכרו בהקשר זה בעיקר את הרב אברהם חיים שאג (תר"ס-תשי"ח), ממייסדי תנועת "המזרחי" בירושלים ויושב ראש המועצה הדתית בירושלים משך שנים ארוכות, שבכנסת הראשונה שימש חבר כנסת

יין חדש בקנקן ישן – חידושו של בית הכנסת

חודשים אחדים לאחר סגירתו של בית הכנסת החליטו כמה מתושבי השכונה שזכרו את פעילותו לאורך השנים, לנסות ולהפעילו מחדש, למרות שניכר היה שבשכונה אין כל צורך בבית כנסת נוסף על הרבים הפועלים בה. וכך, בשנה האחרונה שוב נערכות במקום תפילות השבת כסדרן, אמנם עד כה במיעוט ניכר של משתתפים.

מנהלו ומחדשו של בית הכנסת, משה טורצקי, יודע היטב את עברו הייחודי של המקום, ותוך ניסיון למשוך מתפללים חדשים לבית הכנסת הוא מדגיש באופנים שונים את חשיבותו ועברו. כך למשל, על הגדר הפונה לרחוב תחכמוני, תלוי שלט המכריז על מציאותו במקום של "בית הכנסת העתיק אהל מרדכי", תוך רמיזה לכך שבית כנסת זה הוא בעצם בן כשמונים שנה, היינו יותר מאשר שנותיה של השכונה שבה הוא פועל (מקור ברוך הוקמה רק בשנת 1924, שעה בית הספר פעל כבר ברחוב החבשים). בה במידה הוא מדגיש את עברו של המקום כמרכז לחונות הירושלמית בעבר, ובשנה האחרונה נערכו במקום לא מעט אירועי חונות מסוגים שונים, שנועדו למשוך למקום ציבורים בעלי עניין בתחום, תוך שימוש בעברו המפואר של המקום. בהזדמנות אחת נערך קונצרט חונות על ידי בניו של החזן ששימש במקום בגלגולו הקודם, מנחם מנדל טירנובר, שהגיעו לשם כך באופן מיוחד מחוץ לארץ. אחד הקשיים שהמארגנים נתקלים בהן בהקשר זה, הוא שהציבור החרדי המתגורר בשכונה אינו נוטה להתעניין בחונות מסוג זה, וכך ממשיך בית הכנסת לחוות מצוקה קשה של מתפללים.

בבית הכנסת ניתן להבחין כיום בלא כל קושי בשרידי קורותיו לאורך השנים. לוחות זיכרון רבים פזורים בכל רחבי האולם, ומונצחים עליהם התורמים לבניינו, חזנים וגבאים ששימשו בו, מתפללים ותיקים שהלכו לעולמם, ומטבע הדברים גם שני האחים לבית אילן, המונצחים על אבני זיכרון נפרדות בקדמת בית הכנסת.

סיכום

לבית הכנסת "אהל שם לתלמידים" חשיבות רבה מבחינה גיאוגרפית, היסטורית וחינוכית כאחד.

מבחינה חינוכית, בית הכנסת היה דוגמה יחידה במינה לניסיון לערב בין העולם החינוכי הרשמי, המתקיים בבית הספר עצמו, לבין העולם החינוכי והערכי הרחב יותר, המתבטא בעולמו של התלמיד בשעות שאינן "שעות בית ספר", ובמקומות שאינם חלק טבעי ומובן מאליו מתחומי השגחתם של המנהל והמורים. גם הניסיון לעצב את עולמו הרתי-המשפחתי של התלמיד במהלך השבתות והחגים, בהתאם למשנתו האידיאולוגית של בית הספר, היה מיוחד במינו, והשימוש שנעשה לצורך זה בהכשרתם של חלמידים כחזנים וכנערי מקהלה מקצועיים היה מקורי, יצירתי והצלחה לא מעט, ככל הנראה. ככזה,

נודעת לו חשיבות רבה במיוחד במסגרת תיאור קורותיו של בית הספר "תחכמוני" עצמו, שער כה כמעט לא באה לידי ביטוי בסקירות ובמחקרים השונים.

כבית כנסת שהכשיר בעלי תפילה וחזנים, נודעה לבית הכנסת חשיבות חברתית ומקצועית נוספת, שהתבטאה בעיקר בצמיחתם במסגרתו של בעלי תפילה, מנצחים וחזנים נודעים, ששימשו בתפקידים שונים בתחום זה, הן בארץ והן מחוץ לה.

מבחינה גיאוגרפית, ביטא בית הכנסת הציוני במובהק לא רק את דמותו של בית הספר שבמסגרתו פעל, כי אם גם את אופי החברתי והאידיאולוגי של האזור הגיאוגרפי שבמרכזו הוקם ופעל משך כשבעים שנה ברציפות. גם דמותו הרתית והחברתית החדשה של בית הכנסת, השונה במידה רבה מדמותו המקורית, מעידה באופן בהיר ומדויק על אופיו הנוכחי של האזור, ועל אמונותיהם של התושבים המתגוררים בו כיום.

ככלל, ביטא בית הכנסת משך שנים ארוכות פלח ייחודי ומשמעותי בתרבותה הדתית-הלאומית של ירושלים. חלק גדול מן הציבור שהתפלל בבית הכנסת, וכן יוזמיו ומייסדיו, חיו על הגבול הירושלמי שבין עולמות שונים ומנוגדים לכאורה: בין "היישוב הישן" ו"היישוב החדש", בין מוסדות החינוך החרדיים והמוסדות העבריים החדשים (החילוניים ברובם), ובין אזור המגורים החרדי באופיו, לבין לב ליבה של ירושלים, על כל מורכבותה וייחודה.